

- 3 Сүйіншіліев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 928-б.
4 Айтұлы Н. Ұлттың ұлы жыршысы // Егемен Қазақстан. — 2003. — 3 қырк. — 3-б.

Р.С.Каренов

Поэзия Дулата жырау Бабатайұлы как вершина словесного искусства кочевых казахов

Статья посвящается жизни и творческой деятельности выдающегося поэта первой половины XIX столетия Дулата Бабатайұлы. Показывается, как философ-поэт в своих произведениях затрагивал важные общественные проблемы своего времени. Освещается стремление поэта дать объяснение изменениям, происходящим в жизни и природе. Уделяется внимание его выступлениям по вопросам долга, чести, морали и нравственности. Подчеркивается особо, что Дулат Бабатайұлы — автор множества крылатых слов и метких изречений, афористичных, философских размышлений — толгау. Доказывается, что самобытность стихосложения, присущая творениям поэта, выделяет его наследие в истории отечественной поэзии. Утверждается, что Дулат жырау был большим мыслителем своего времени.

Dulata Babatajuly is devoted to life and creative activity of the outstanding poet of first half XIX century. It is shown, how the philosopher-poet in the products mentioned important public problems of time. The aspiration of the poet to offer an explanation to the changes occurring in life and the nature is shined. The attention to its performances on questions of a debt, honor, morals and morals is paid. It is underlined especially, what *by Dulat Babatajuly*. The author of set of catchwords and well-aimed sayings, aphoristic, philosophical reflections? *толгау*. It is proved that originality, inherent in creations of the poet, allocates its heritage in the history of domestic poetry. Affirms that *Dulat* was the big thinker of time.

ӘОЖ 82.0

М.Х.Хамзин, М.А.Тажина

Қарағанды «Болашақ» университеті

Орталық Қазақстан өңіріндегі кейбір ақындар шығармашылығындағы танымдық, идеялық ерекшеліктер

Мақалада өз шығармаларына қазақ елінің тәуелсіздік идеясын арқау еткен еліміздің Шортанбай Қанайұлы, Ахметбек Байсалбайұлы, Түскен Сартбасұлы, Мәди Бәпиұлы сынды ақындарымыздың шығармашылықтары қарастырылды. Авторлар аталған ақындардың өлеңдеріне талдау жасай отырып, оларға бүгінгі күннің тарапынан жоғары баға берді. Ел арасындағы ауызша айтылғаны болмаса, шығармалары енді-енді ғана жарияланып, зерттеле бастаған ақындар өлеңдерін тарихи тамырластықта қарастыруы сәтті шыққан.

Кілтті сөздер: өнер туындысы, теориялық қағидалар, әдеби-шығармашылық мазмұн, эстетикалық идеал, мазмұн мен пішін, өнер құндылығы, теориялық зерттеу, ұлт тағдыры, азаттық идеясы, даналық ойлар, заман шындығы.

Өнер туындысының теориялық қағидаларына сүйенсек, «Сана — шындықтың сәулесі болса, адам санасының мазмұны — сол адам таныған шындық екені мәлім. Сонда әдеби-шығармашылық мазмұн — өз эстетикалық идеалының тұрғысынан суреткер таныған ақиқат өмір де, пішін — осы шындық тұтастырыла жинақталған көркем образдар жүйесі, яки әдеби қаһармандар өмірі екенін түсіну қиын емес» деп жазған академик

З.Қабдолов пікірін назарда ұстаймыз [1, 356]. Басы ашық бір жайт бар: ол — жақсы мазмұнға лайықты пішін қажет екендігі. Осы тұрғыдан келгенде, әдебиеттің уақыттық екенін ескере отырып, белгілі бір өнер туындысының дүниеге келген сәті яғни кезеңі мен уақыт өте келе, бір зерттеуші еңбегіне арқау болған кезеңді, уақытты салыстыруға болмайды.

Уақыт өткен сайын поэзиядағы мазмұн мен пішін де жетіледі, дамиды. Көркемдік ізденістер түрленеді. Яғни өнер құндылығы өзі өмірге келген уақытпен өлшенеді. Алайда қанша уақыт өтсе де,

ғасырларды көктей өтіп, кейінгі дәуірлерге жететін, құндылықтар барын да жоққа шығаруға болмайды. Бұл жайтты сол өнер туындысының мазмұны мен пішінінен іздеген абзал.

Өлең өнері яғни поэзия туралы теориялық зерттеу еңбектерін жазған ғалымдар баршылық, олардың өлең құрылысына, танымдық, идеялық қырларына шолу жасаған еңбектеріне қарап-ақ поэзияның аса күрделі жанр екенін көруге болады.

Ұлт тағдыры, азаттық идеясы — мейлінше кеңдікті тілейтін тақырып. Әр тарихи бетбұрыста бұл тақырыптың шешімі әр түрлі сипат алып отырады. Әр заман поэзиясының өзіне лайық үні бар. Қоғамдық сананың бір түрі ретіндегі көркем әдебиетте қай ғасырда болса да, азаттық, еркіндік тақырыбы бірінші болып жырланады десек қате айтпаған болар едік. Ол заман күйі, адам күйі, тіршілік еткен адамның мұңы мен зары, ішкі ой-сезімі, арманы.

Қиыр-шиыр өмір кешіп, тәуелсіздікке қол жеткізу жолында ақындар бір ғана мақсатты көздесе керек. Ол — адам құқы, ұлт қамы, киелі, іргелі ел ретіндегі бостандықты, тәуелсіздікті ансау, армандау.

Қазақ мәдениетінің сонау көне заманнан бері жасап келе жатқан халықтық сипаттағы туындылары аз емес. Сан-салалы өлең-жыр, асыл сөз үлгілері, асқақ ән, сәнді де сазды төгілген күй-көркемөнер саласындағы халық мұрасының куәсі. Дәуірлік мәні бар поэзия туындылары, әдеби шығармалар — халқымыздың рухани байлығы.

Орталық Қазақстан ақындары, негізінен, осынау ортаның мықты перзенті ғана емес, рухани шүйгіндік қырларын өзінен кейінгілерге жеткізушілер. Осынау ақындар тобы қазақ поэзиясына өзгеше серпін, тың ой, өткірлік әкеліп, әдеби ағымның пайда болуына жол ашты. Олардың бәрі дерлік коммунистік идеологияның талап, тілектеріне сай келмегендіктен, тоталитарлық жүйенің құрбаны болды.

Ахметбек Байсалбайұлы суырып салма, импровизатор болған. Оның бойындағы өнер жырауларға да, ақындарға да тән. Жыраулар сияқты ел басындағы жағдайды толғай отырып, ағыл-тегіл жырлар да төккен. Ақын болып, сол кездегі күнделікті өмір күйін де шерткен. Ақын шығармаларының негізгі арқауы — Ресейдің отарлық езгісіне қарсы күрес.

Бірақ Ахметбек ақын тұтас халықты, орыс біткенді жау санамаған. Орыс шаруаларының қала салып, отырықшы өмір кешетіндігін, жер жыртып, егін айдап, ел ырысын, молайтар еңбекқорлығын, қиын-қыстау күндерде қол ұшын берер бауырмалдығын ол жақсы түсіне білген. Ақын тек отарлау саясатын құрып, оны жүзеге асыраушыларды дұшпан тұтып, өткір тілмен соларды тілгілейді. Бұған келгенде сөзді қиыннан қиыстыра біледі. «Тарих тараулары» деген өлеңі осы пікірімізді айғақтайды. Өткен тарихымызға шолу жасаған ақынның Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылу саясатына қарсылығы аңғарылады.

*Қадірмен халық билеген ақсақалдар,
Бұл іске һәкім назар саласың ба?
Темірді қызуында соқпай қалып,
Нәсілінің көз жасына қаласың ба? [2, 24].*

Туған ел мен туған жердің орыстың отарына айналып, мұжықтардың қолына қарап, соларға бағынышты болып қалғанын ақын елдің басына түскен ауыр қорлық деп біледі.

*Кір жуып, кіндік кескен қайран жерлер,
Мұжыққа қош аман боп барасың ба?
Қасиетті бабамыздың зираттары,
Қалдың ғой «Карлақтың» табанында.*

*Моншаға зираттардың тасын алып,
Ағашын отқа, «Карлаг» жағасың ба?
Таба алмай барғаныңда еш белгісін,
Көзден жас көлдей болып ағасың ба? — [2, 24].*

деген жолдардан орыс мұжықтарының зираттарды бұзып, ата-баба аруақтарын қорлап жатқандығын айтып, қасиетті туған жердің орыстың табанында тапталып жатқанына қатты қапаланады.

Ақынның «Тарих тараулары» өлеңі — тарихи шындыққа құралған зар-заман ағымының үлгісінде жазылған көркем туынды. Бұл толғауында Ахметбек ақын ел басына түскен ауыртпалықты ақ патша тұсындағы отарлау саясатын басқаша жолмен жалғастырып отырған мемлекеттен көреді. Соны ойлап ақылы алтау, ойы жетеу болады. Бақытты қолдан, малды жолдан алған кеңес үкіметіне қарғыс айтады. Ақын өз заманының зұлматын ашық суреттеп беріп отыр. Осындай тарихи шындыққа құрылған шығармалардан біз өзіміздің бастан кешкен ауыр күндерімізді, ел басына түскен қайғы-зарды көреміз.

Сонымен, Ахметбек Байсалбайұлы сол жылдары жүргізілген солақай саясатқа ашық қарсы шыққандардың бірі болды. «Аштық азабы» өлеңі жолдарынан күні кешегі «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген көрсоқыр замандағы «шолақ белсенділер» қылығын табамыз. Олардың масқара іс-әрекеттерін айнадан көргендей болмамыз. Ахметбек ақынның осы толғауы кешегі Қожаберген жырау жырлаған «Елім-ай» дастанының жалғасы іспетті. Бұл өлең-толғау — отызыншы жылдардағы ашаршылықты суреттеп берген тарихи шындықтың айна қатесіз көрінісі.

Ахметбек ақынның ақыл-нақылға, қанатты тіркестерге толы даналық сөздері тіл байлығымен, ой тереңдігімен бірге айқындылық, бейнелілік, қарапайымдылық, көркемдік қырларымен ерекшеленеді. Мұның өзі Бұқар жыраудың:

*Ел бастау қиын емес -
Қонатын жерден көл табылады.
Қол бастау қиын емес —
Шабатын жерден ел табылады.
Шаршы топта сөз бастаудан
Қиынды көргем жоқ [3, 94].*

немесе кемеңгер Абай айтқан:

*Ақылмен ойлап білген сөз,
Бойыңа жұқпай сырғанар.
Ынталы жүрек сезген сөз,
Бар тамырды қуалар [4, 120] —*

деген ақиқат ойларымен үндесіп, терең тамырлы тұтастық тапқан. Ахметбек Байсалбайұлының әдеби мұрасына ден қойсақ, ақын өз өлеңдеріне қоғамдық, әлеуметтік мазмұн беріп, көбіне шешендік үлгімен, бір оқығанда ұғынып, есте қаларлық ауызекі тілмен жазған. Оны «Мысал өлең» деген шығармасынан анық көреміз.

*Дүниені қанша күресей,
Қолыңа сенің жұға ма?
Төбеңмен көкті тіресей,
Басыңа мүйіз шыға ма?
Өлген жан қайтып келмейді,
Келіп ол мені көрмейді.
Құдайдан сараңды көрмедім,
Алғанын қайырып бермейді.
Жастықта гүл едім жайнаған,
Қаным да ыстық ед қайнаған,
Сілтеген жерінен таймаған,
Суынды бар денем, кәрілік жайлаған.
Кеттің бе келмеске,
Мың жылқым айдаған.
Көкірек гүрілдеп,
Отырмын білдірмей,
Құр тілмен сайраған [2, 27].*

Әрине, жүйелі сөйлеген сөз, орынды айтылған ой-пікірлер қалың көптің ойынан шығып-ақ отырады. Әрі танымдық сипаты ерекше байқалады.

Сонымен, Ахметбек ақынның даналық ойларында жан мен тәннің, сара сөздің қасиеті кең орын алғандығын көреміз.

Заман шындығы туралы ашына өлең жазған тағы бір ақын — Қасым Сырымбетұлы. Ол өлеңдерінде өз кезеңіндегі қоғамдық қайшылықтарды әшкереледі, зияннан өзге жақсылығы жоқ Кеңес үкіметінің совхоз, колхоз құруының өзі қарапайым халыққа ауыр соққы болғандығын ашына жазды. Ақынның басына «Келдің, Кеңес, малмен егес» атты өлеңі үшін қара бұлт үйірілді. Бұл өлеңінен ақынның заман шындығын көркем бейнелегендігін көреміз. Әсіресе, сол кездегі Кеңес үкіметінің солақай саясаты салдарынан қазақ даласына жүргізілген социализм саясатын қатты сынға алады.

*Келдің, Кеңес, малмен егес,
Көрсен, жинап алыңдар.
Бір қаралы, тек жаралы,
Енді қалған әлім бар
Совхоз құрдың, кедейді «ұрдың»,
Ішкіздің жалғыз қазаннан.
Аштан өлдім, сенен көрдім
Өлгенім жоқ ажалдан [5, 42].*

Бұл өлеңінде сол кездегі бүкіл халықтың басына төнген қасіреттің қара бұлты айқын бейнеленген. Автор осы өлеңінде барынша шыншыл, мейлінше батыл түрде Кеңес үкіметінің тұрпайы саясатының тұрпайы табиғатын ашуда алдына жан салмайды.

*Нені білдің, елді қырдың,
Жеткізем деп мұратқа.
Жеткізбедің, жерге тықтың,
Апардың айда сыратқа [5, 42].*

Қазақ елінің тарихындағы қасіретті жылдардың ащы шындығын, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» дегендей, ары қарай былайша сипаттайды.

*Колхоз ұйым, құрдың жиын,
Мал құртуға әдейі.
Бірік дедің, іріктедің
Ылғи ғана кедейді.
Өлді кедей, тамақ жемей,
Социализм осы ма?
«Досым» дедің, «қосыл» дедің
Бердің өлім досыңа [5, 42].*

Елдің басындағы ауыр халді суреттеуде Қасым ақын осылайша айқын жырлап, жасырмай, жасқанбай өз көзқарасын ашық білдірді. Өлеңдегі ащы шындық, өткір мысқыл көкірегі ояу кез-келген қазақтың жанын тырнап өтері даусыз. Осы өлеңі үшін түрмеге қамалған уақытында жазған «Қарқаралы түрмесінде» атты өлеңі сүйген жары мен балаларына арналған. Ақын анасымен, отбасымен поэзия арқылы тілдеседі, мұндасады. Өзінің күйінішін, жүрек түбіндегі терең ойын өлең арқылы төгеді.

*Дарига, көздің жасын кім көреді,
Елжіреп, бойым балқып, кетті халім.
Жасымда, он төртінде қосылып ем,
Мен күйдім, сен қандайсың, ғашық жарым.*

*Болмаса, әлде сабыр қылайын ба?
Мен-дағы қанды жаспен жуайын ба?
Өмірдің берген уын ішке жиып,
Келгенше тағы біраз шыдайын ба?... [5, 42].*

Ал «Таптың, тілім, таптың, тілім, Сөйлеймін деп екі сөз» деген өлең жолдары басқа пәле тілден келетінінің айғағы болып тұр.

*Қатып басым, ағып жасым,
Жаудырады екі көз.
Таптың, тілім, таптың, тілім,
Сөйлеймін деп екі сөз [5, 45–46].*

Кез келген өнерді жасаушы өнерпазда туған жер тақырыбы басты орын алады. Бірде-бір қазақ ақыны атамекенін жырламай, оған өлең арнамай ғұмыр кешкен жоқ. Аталмыш ақынның келесі өлең жолдарында өзі сүйген туған жерін аңсау, сағыну былайша көрініс тапқан.

*Қайран елім, туған жерім,
Сені көрер күн бар ма?
Есік берік, басыңда ерік,
Болмаған соң күй бар ма? [5, 45–46].*

Ақын «Қайран елім, туған жерім, Сені көрер күн бар ма»? — деп өзі қойған сұрақтың өзі жауабын іздейді. Бірақ сол жүрек жарған сауалдары жауапсыз қалады.

Ал, Түскен Сартбасұлы өз қаһармандарын абақтыға жапқан халықтың атқа мінерлеріне қайран қалып, бейшара халқын аяп, «Не болды заманың?» деп толғанады.

Әділдікке жақын, ақиқатқа араша, аққа жақ болған Түскен Сартбасұлы ақынға да сол кездегі ауылдың шолақ белсенділері ауызға қақпақ, тілге түрткі бола алмаса керек. Сондықтан да шолақ белсенділер ақынның соңына шам алып түсті. Орынды жерде тауып айтып, керекті кезде қауып айтып жырлаған ақын жер-судан айрылған халықтың ауыр тұрмысын суреттеп, тоталитарлық режимнің қатаң қағидалы жүйесімен ұсынылған отаршылдық саясатына қарсы шығады. Өжет те өткірлікпен:

*Сұм өмір, сұлу жалған, алдадың ба?
Тән арып, бойда тамыр қалмадың ба?
Жалғаның жақсы көрген жау боп шығып,
Еңбегім екі болып жанбады ба?
Жан қиған жайшылықта жақын досым,
Назарын налып жатсам салмады ма? [5, 37].*

Осы өлеңі сол заманғы ақындарды толғандыратын дүниелердің ортақ екендігін дәлелдеп тұрғандай. Түскен ақынның өлеңінің Қасым Сырымбетұлының өлеңдерімен тек тақырыптық жағынан ғана емес, сондай-ақ идеялық үндестігін байқаймыз, яғни өзін толғандырған сауалдарға жауап іздейді. Әрине, ол сауалдарға дер кезінде жауап табу оңай емес еді. Замана келбетінен туындаған ауыр сауалдар танымдық сипаттарды алдыға тартады:

*Қисаймас қызарғанға қалам бар ма,
Қайғысыз өтіп тұрған заман бар ма?
Қыдырдың көлеңкесі көпке шықты,
Табынан таймай тұрған табан бар ма?
Жақсы сөз жаман болып көрінеді,
Елдегі шауып жүрген надандарға.
Әрекет аралады елдің малы,
Таусылып, тәмам болды көптің бәрі.
Құраның не қылса да еркі өзінде,
Әркімнің қаңғып қалды алған жары.
Той қылып, ат шаптырар өлік бар ма?
Жинайтын өрлей шауып, көлік бар ма?...[6, 28].*

Осылайша Түскен ақын түрлі сауалдарға жауап беруге талпынады. Сол арқылы оның поэзиясының философиялық терең сипаттарын, қорғасындай салмақты ойдың ауырлығын байқау қиын емес.

Халқымыздың өзіндік әдет-ғұрпы, дәстүр-салты, ұлттық мінез-бітістері, әлеуметтік сезімдері мен көңіл-күйлері, ерік-жігер қасиеттері, алуан ойлары мен талап-тілектері, бір сөзбен айтқанда, әр түрлі топтардың әлеуметтік психологиясы, қоғамдық сана мен тіршілік жағдайы, ондағы тәлім-тәрбие таным-наным, қоғамдық өмірдің сан қилы жақтары мен қым-қиғаш қайшылықтары, жеке адам мен қоғам арасындағы қатынастар да ақын-жазушы шығармаларында жеке-жеке тақырып болмаса да, кездеседі.

Сұрқия саясаттың қуғынын көрген Арқаның ақияғы Мәди ақын Қарқаралыны жырға қосып, одан «бұлт», өзінен «қайғы тарқамағандығын» тілге тиек етіп, халқына үлкен ой тастайды:

*Атыңнан айналайын, Қарқаралы,
Сенен бұлт, менен қайғы тарқамады.
Сайыңнан сайғақ құрлы сая таппай,
Мен бір жан қуғын көрген Арқадағы [6, 446].*

Танымдық сипаты күшті шығарма. Мәди өз басының жалғыз екендігін ғана емес, беймезгіл заманға тап болғанын таным күші арқылы сипаттай алған.

Ұлы бабасы Қаз дауысты Қазыбектен өнер дарып, бойына ақындық қонған Мәди кіндік кескен киелі мекенін, туған жерін қимай «артыма бір қарамай қалды-ау», — деп ащы өксікпен күніреніп, іштей қынжылады.

*Қонғалы ауылымның Талды-ау деймін,
Жағалай ел жайлауға барды-ау деймін.
Кір жуып, кіндік кескен туған жерлер
Артыма бір қарамай қалды-ау деймін [6, 446].*

Сазгердің сезім тебіренер «Шіркін-ай» әні атының өзінде айтылғандай қандай ғажап! Тыңдап отырсаң, бұл әннен Мәдидің мұңы мен сағынышына қасіреті қоса қосылып, көз алдымыздағы қанаты сынған қыранның қайғылы кейпі елестері сөзсіз. Мұнан Мәдидің мұңымен бірге мезгілдің де мұңы анық байқалады. Ал атақты «Қаракесекті» қалықтатқан кезде аспан аясында Мәди ақынның асау рухы тұлпардай тыпыршып тұрары сөзсіз. «Қарқаралы» мен «Үшқара» туындылары өзінің асқақтығымен әрі тереңдігімен қымбат. Қитұрқы қоғамға қарсы аталған жыр, айбынды ән. Ашынған ақын, сазгердің ғаламат даусынан оның портреті, азаматтық болмысы, тағдыры түгел көрініп тұрғандай. «Үшқара» әнінің сөздерінде де үлкен салмақ бар.

*Сүйендім абақтының шарбағына,
Сыйындым атам Қазбек аруағына.
Бір күнде қаршығадай қалықтадым,
Бұл күнде мен аңшының қармағына [6, 447].*

Түз тағысы қаршығаның торға түскен қиын халін, қармаққа ілінген шортанның шерлі күйін аз сөзбен алдымызға жаяды.

Кенес дәуірі кезінде халықтық мұраларды дамытуға ерекше үлес қосқан халық ақындарының шығармашылықтары жан-жақты зерттеле қойған жоқ. Оның өзінің себебі болды. Ақын әр уақытта халықтың арман-тілегіне, мүддесіне назар аударып отырады. Осы тұрғыдан келгенде Орталық Қазақстандағы бір топ өнерпаздарымыздың туындылары коммунистік партияның идеясына өзара қарама-қайшы келгендіктен, жариялануға тыйым салынды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері қазақы ұғыммен айтқанда, өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілген уақытта ғұмыр кешіп жатқандықтан, күні кешегі тоталитарлық тәртіп тұсындағы назардан тыс қалған, қатаң да қасаң идеологияның негізгі принциптері бойынша есімдерін атауға тыйым салынған Орталық Қазақстандағы бір топ ақындар шығармашылығын — сол тәуелсіздіктің арқасында жаңаша пайымдап, олардың шығармаларының танымдық, идеялық ерекшеліктеріне талдау жасауға тырыстық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. — Алматы: Мектеп, 1970.
- 2 Каренов Рашид Әл-Карени. Көмейінен жыр төгілген Ахметбек ақын. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2008.
- 3 Бұқар жырау Қалқаманұлы. Ай, Абылай, Абылай — Алматы: Нұра-Астана, 2008.
- 4 Құнанбаев Абылай. Екі томдық шығармалар жинағы. — Алматы: Ел, 1993.
- 5 Атыңнан айналайын, Жаңаарқам. — Қарағанды.: Болашақ, 1998.
- 6 Бес ғасыр жырлайды. П-т. М.Мағауиннің редакциясымен. — Алматы: Ана тілі, 1991.

М.Х.Хамзин, М.А.Тажина

**Познавательные, идейные особенности творчества некоторых акынов
Центрального Казахстана**

В статье рассматривается творчество казахских акынов Шортанбая Канайұлы, Ахметбека Байсалбайұлы, Касыма Сырымбетұлы, Тускена Сартбасұлы, Мади Бапиұлы, которые воспевали в свое время идею независимости Казахстана. Автор глубоко анализирует их произведения, дает оценку их творчеству с высоты сегодняшнего времени; особенно удачно проведен анализ творений поэтов с точки зрения истории.

The given article is devoted to the works of Kazakh akyns such as Shortanbai Kanaiuly, Ahmetbek Baisalbaiuly, Kasym Syrymbetuly, Tusken Sartbasuly, Madi Bapiuly, etc. which used to compose the poems to the independent Kazakhstan. The author considers their works, evaluates their creation from the point of view of modern societ. The author considers the compositions of pets of Central Kazakhstan from the point of view of the history.